

Halyna Panchuk, Olha Marochkina. Features agentive passive vocabulary in the surnames Opillya and Roztochia

The article analyzes the passive vocabulary to describe the names of individuals in a profession or occupation in the surnames Opillya and Roztochia. Fomaking common and distinctive features of this vocabulary in these areas

Key words: passive vocabulary, agentive language, common noun.

Стаття надійшла до редакції 17.05.2012 р.

УДК 801.81(477)+81'373.7+81'373.2

ББК 81.411.1-314

Наталія Хома (Тернопіль)

**УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ПРИСЛІВ'Я ТА
ПРИКАЗКИ ІЗ ВЛАСНОІМЕННИМ КОМПОНЕНТОМ**

Стаття присвячена вивченню паремій із власноіменним компонентом, зокрема визначенню ролі онімів у структурі прислів'їв та приказок; виокремленню тематичних груп.

Ключові слова: власна назва, ідентифікація, компаратив, конотація, ментальність, паремія.

Матеріалом нашої розвідки послужили українські народні прислів'я та приказки із власними назвами у їх складі, що увійшли до збірок І. Франка, М. Номиса, М. Пазяка, А. Багмута. Загалом опрацьовано понад 1200 паремій, що різняться компонентним складом та семантичним навантаженням. Об'єктом дослідження стали власні назви в українських народних прислів'ях та приказках, а предметом аналізу – природа власних назв, їх конотонімізація та перехід у загальну. Мета роботи: проаналізувати українські народні прислів'я та приказки із власноіменним компонентом, виокремити тематичні групи, що з'явилися внаслідок конотонімізації онімів, прослідкувати процес переходу власної назви у загальну в українських народних прислів'ях та приказках. Вивчення онімів у складі фольклорних текстів однією з перших розпочала Наталія Колесник у своїй

статті “Фольклорна ономастика на зламі тисячоліть”. У ній авторка, розглянувши погляди на цю проблему ряду слов’янських ономастів, зазначила, що „...попри розмаїття думок авторитетних слов’янських ономастів про власні назви у фольклорі, ще не випрацювано основної схеми їх вивчення, оскільки остаточно не з’ясовано теоретичних та методологічних засад дослідження фольклорної ономастики в межах ономастичної парадигми, зокрема літературної ономастики” [5, 396].

У нашій статті ми ставимо своєю метою розглянути ті прислів’я та приказки, що включають власноіменний компонент (власне антропоніми та топоніми). Відомо, що у прислів’ях і приказках найповніше й найчіткіше узагальнено досвід народу, його розуміння явищ навколишнього світу, стосунків між людьми, внутрішнього світу людини. У них найвищою мірою втілено народну мудрість, через те вони, як правило, мають повчальний характер: *Не буде Галя, буде другая; У Сидора звичай, а у Петра свій рай; Який Сава, така й слава; Переїдеш Вересоч, тоді їдь, куди хоч; На Гліба-Бориса за хліб не берися; Диви, Ляше, по Случ наше; Будеш знать по чім в Тростяниці гребінці; І в Йорданській воді не відмиєш сі.*

Значення одних прислів’їв залежить від прямого номінативного значення їхніх компонентів. Значення інших прислів’їв сприймається як переносне: узагальнено-метафоричне: *Коломия - не помя, Коломия - місто; Хто про що, а він про Наливайка; Разовий хліб - Іван, а тільований - Ясо.*

На відміну від прислів’їв приказки являють собою, як правило, принагідні зауваження, а тому вони не мають повчального характеру: *Чудасія про Мусія; Зійшов сі Яким з таким; Такої ласки найду і в Парашки.* Разом з тим за значенням приказки нерідко наближаються до власне фразеологізмів. Приказки важко відрізнити від прислів’їв, а тому їх не розрізняють ні в навчальних посібниках, ні в збірниках народної творчості, а подають і розглядають разом. Прислів’я і приказки відзначаються великою різноманітністю синтаксичної будови. Кожне прислів’я чи приказка – це окреме речення і водночас мінімальний твір зі своїми виразними художньо-стилістичними особливостями.

Досить часто прислів’я та приказки мають форму простих або складних речень: *Ти йому про Тараса, а він тобі півтора; Єдному Гасі, а другому засі; Гендель-Мендель; Мацько*

*робит, **Мацько** їсть. **Мацько** не робит, має ніст; Плете з **Марії Терези**.*

Типовими для прислів'їв та приказок є пропуски членів речення, які домислюються або з ситуації, або - у другій частині складного речення – з контексту: ***Золотоноша** - кругом хороша; Як хан долізе до **Криму**; Ромен -город на горі, по дві дурниці на дворі; **Покошичі** – розкошичі: хто прийде в жупані, той піде без свитки; Аж **Київ** видно.*

Для прислів'їв та приказок найбільш характерні односкладні узагальнено-особові речення. Поширеною конструкцією прислів'їв та приказок є складні речення з двома предикативними частинами, рідко – з трьома чи більше, наприклад : *На **Тетяну** поговір, що **Тетяна** вмерла, вона лежить на печі і ноги задерла; Знайшов би й десять, якби не **Олеся**; Танцюю, **Мар'яна**, поки не викопалась яма; Не розумний тим **Денис**, що великий має ніс.* Лише в поодиноких випадках прислів'я і приказки можуть мати структуру складносурядних речень, наприклад: *Масти **Федя** медом, а **Федь** усе **Федьом**; **Марина** м'яка як глина, а **Явдоха** твердша троха; Д'їд з **Жиравки**, а ти злавки.*

Прислів'я та приказки нерідко будуються за допомогою антонімів: *Не глядає **Наці**, іно праці; За **Єлену** не дам і кітку луплену; Не те в **Кузьми** на умі; Не кожна ж **Ганна** й гарна; Говори, **Климе**, нехай твоє не гине.*

У прислів'ях та приказках часто використовується такий стилістичний засіб, як порівняння: *Пани однакові, що в нас, що в **Кракові**; Купці з бару – ні грошей, ні товару; **Марина** м'яка як глина, а **Явдоха** твердша троха; **Гарасим** попросив, а **Штефан** узяв сам; Сидит як **Тит**, а з носа каптит.* Отже, чимало прислів'їв і приказок складаються з двох симетричних частин, у яких зіставляються або протиставляються певні явища.

Емоційність прислів'їв та приказок нерідко підсилюється ритмічністю та римуванням: *Кожда **Тереса** має свої інтереса; **Анна** – не велика обрадо ванна; У **Луцьку** все не по-людськи.*

В українських народних прислів'ях та приказках часто зафіксовано поєднання займенника та власної назви. Так, наприклад, *Кожда **Тереса** має свої інтереса; У кожної **Домашки** свої замашки; Кожда дівця діжде ся свого **Гриця**; Кожний **Івась** ма свій лас.* Означальні займенники за своїм значенням і граматичними ознаками співвідносні з прикметниками. *Усяк **Веремій**,*

про себе розумій; У всякої Федорки свої одговори; **Всі Мيني** з глини. Вказівний займенник **такий** вказує на ознаку, а питальний займенник **який** виражає запитання про якість: **Яка** матка, така **Катка**; **Який** Сава, така слава; **Яка** Настя, таке з нею щастя; **Який** дідько **Химка**, така йогойжінка.

Приналежність у пареміях найчастіше виражена присвійними займенниками: *Для нашого Федота не страшна робота; Дістається нашому Мартину і в зуби і в спину; У нашої Катерини разом весіле й хрестини: і до шлюбу ведуть, і до хресту несуть; З нашого Андрушка ні мньисо, ні юшка.*

У прислів'ях та приказках вживаються також архаїчні слова чи форми слів: *Ляшки ся бунтують, бо короля в Польши не чують; Марина м'ягка як глина, а Явдоха твердша троха; Зачмутувала кумася коло свого Івася; Хоть не Василій, а мині милий.*

У складі українських народних прислів'їв та приказок виявляємо не лише антропоніми, а й топоніми. Антропоніми ідентифікують соціальну роль, так, наприклад, *Яке в Гані, таке в пані; Як сказав пан, так зробив Іван*; також етнічну приналежність, так, наприклад, *Жидівочка Рохля на припічку здохла та ін.* Найвні у прислів'ях та приказках топоніми репрезентують країни, міста, села. Вони прямо чи опосередковано називають певні історичні епохи: *Нема слободи, як на Україні; Або будемо на Русі або пропадемо усі; Що таке Америка, спитай у Каленика, їздив по гроші, а привіз гниди та воші; Задесенські людиці на все зле митці; Бути у Римі і папу не бачити; Ляшки ся бунтують, бо короля в Польши не чують; Єгипетська мума; Золотоноша, яка ти хороша; Як у Києві на дзвіниці ченці в дзвони дзвонять, так в Полтаві перекупки на місті гуторять; В Хоролі всього доволі; У Самборі байгарі; Коломия - не помя, Коломия - місто; Аж Київ видно; Золотоноша - яка ти хороша; Ніжин більший від Носівки однією хатою; У Диканьці дівки модні, всі гуляють, хоч і голодні; Як хан долізе до Криму; Чи ти з-під Глухова? У Києві не женись, а в Ромнах кобил не міняй; Де ти поза Уманню ходиш ?*

„Будучи художнім образом прислів'я, власна назва також, як і усі компоненти прислів'я, підпадає під процес „згущення” і, підкоряючись у своїй зміні законам семантики, переходить від конкретного до загального і абстрактного поняття. І якщо би власна назва не мала здатності узагальнювати, а була би завжди

конкретна, одинична, то вона була би нестійка, не загальнона-родна, оскільки образ повинен „замінювати безліч різноманітних думок відносно невеликими розумовими величинами” [6, 118]. Наш матеріал засвідчує приклади українських народних прислів'їв та приказок, що мають здатність узагальнювати, наприклад: *Кожда дівиця діжде ся Гриця* [13 I, 571]; *Не буде Галя, буде другая* [13 I, 311]; *Без одного Василя обійде ся весіля; Єдному Гасі, а другому засі* [13 II, 90]; *Гендель - Мендель* [13 I, 312]; *Кожда Тереса має свої інтереса* [13 II, 222]; *Бліді лица не чарують Гриця* [13 II, 350]; *На тобі, Данило, що мені не мило* [13 I, 511]; *Що буде Касі, буде й Парасі* [13 II, 245].

Більшість зворотів, до складу яких уходять ономастичні компоненти є національно маркованою, оскільки власні назви по суті акумулюють інформацію про історію: *За короля Ольбрахта загинула в Польщі шляхта; міфологію: Пішов до Бусовиц Бога шукати; звичай: Провадь мене і до Вени, то не зробиш пана з мене; спосіб мислення: Мисль не мисль, буде місто Перемишль; В Городенці як пан, а поза Городенков як пес; специфіку словотворчості народу: Сорок сороков церков у Москві.*

У праці „Собственные имена в пословицах, поговорках и загадках русского народа” Т. Кондратьєва зауважує, що „у конкретній ситуації власна назва може набувати різних значень та понять” [6, 98]. Тут же авторка стверджує: „З точки зору лінгвістики взагалі неможливо провести чітку демаркаційну лінію між власними та загальними назвами... Назва завжди конотує якість чи якості, за котрими впізнаємо його носія чи носіїв, що своїми якостями відрізняються від інших осіб чи предметів” [6, 106]. Так, наприклад, в українських народних прислів'ях та приказках прослідковуємо додаткові значення назви: *Грають води, як Дунай* (стан передчуття приходу весни). *Так єм зробив, як кобилі Павла* (не досягти мети). *Буде й Збарж, але не зараз* (здобудемо перемогу, але ще не пора).

Про власні назви та їх перехід у загальні у російських прислів'ях Т. Кондратьєва пише: „Таким чином, власні назви, що перейшли у загальні, часто пов'язані із обрядами, звичаями російського народу. З часом вони видозмінюються, залишається узагальнення образу прислів'я із найбільш характерними його якостями і властивостями” [6, 147]. Українські народні прислів'я

і приказки також зафіксували такі зміни. Нами виявлено і проаналізовано 40 прикладів, що є порівняльними зворотами, у яких оніми зазнають деонімізації. У порівняльних зворотах можемо виокремити окремі тематичні групи. Паремії вказують на: а) результат діяльності: *Доробив си, як Мошко на шпильках* [13 II, 32]; *Вийшов на тім, як Заблотний на милі* [13 I, 170]; *Повело му ся, як з Петрової днини* [13 II, 526]; б) ставлення до праці: *Робит, як Лелюм-Полелюм* [13 III, 23]; *Розложила роботу, як Марисі таниці* [13 III, 31]; в) характеризують розумові здібності людини: *Розумний, як Беркова ярмулка* [13 III, 41]; *Мудрий, як Саламон* [13 II, 415]; *Такий за-розумний, як Фишків кінь* [13 III, 41]; *Премудрий, як Саламон* [13 II, 588]; г) окреслюють несподіваність у діях, вчинках; зміну переконань: *Показав ся як пан, а зробив як Іван* [13 II, 563]; *Вирвав ся, як Пилип з конопель* [13 II, 527]; *Надійшли, як Лопотова війна* [13 II, 360]; д) швидкоплинність життя: *Все мине ся, як Тростянецькі черешні* [13 III, 225]; *Так ся минуло, як у Біличі* [13 II, 393]; е) християнські цінності: *Потрібно го ту, як дідька в Ченстохові* [13 II, 580]; *Так потрібний, як чорт у Кохавині. ... дідько в церкві* [13 II, 580]; *Обійшов ся, як Сахно в церкві* [13 III, 7]; *Пошу, як Рахман* [13 III, 7]; *Побожний, як святого Юра кінь* [13 II, 556].

Власні назви дуже часто поєднуються з різними загальними назвами на зразок: *кобила, кінь, ходаки, патинок, штани, портки, ярмулка, бахурі, мати, хата*. Вживання тієї чи тієї загальної назви підкреслює самотність побуту українців, їх ментальність. У ряді паремій використані діалектні лексеми: *бахурі, патинок, портки, ходаки. Розумний, як Беркова ярмулка* [13 III, 41] (ярмулка, -и, д. шапочка з м'якої матерії без околички, яка щільно прилягає до голови [2, 1425]); *Пропав, як Фатьові ходаки* [13 II, 602] (ходаки, -ів, діал. постоли [2, 1348]); *Розумний, як Соломонів патинок* (патинки, -ів, мн. (одн. патинок, -нка, ч.) заст. туфлі без закаблуку в деяких східних народів [2, 710]); *Гендель - Мендель* [13 I, 312] (гендель, -для, ч., зневаж. торгівля, комерція з метою наживи // бариш [2, 177]).

Значна кількість паремій має виразну діалектну основу, що передає колорит минулого: *Надув сі, як Мойса* [13 II, 428]; *Дрижить, як Гуцул над дїтьми* [13 I, 492]; *Возьит сі по нім, як Мошкові бахурі* [13 I, 252]; *Змішав ся, як Омелькова мати перед смертю* [13 II, 479].

Т. Кондратьєва зауважує, що „...коло значень власної назви вузьке щодо сфери застосування, однак, як і будь-яке слово, воно несе загальне, набуває у контексті різноманітний, багатозначний зміст, ... власна назва „привносить” (конотує) якості і властивості значно енергійніше, ніж загальна, хоча великої відмінності між ними немає” [6, 115]. Компонентний склад багатьох українських народних прислів'їв та приказок включає поєднання власної та загальної назви: *Повело му ся, як з Петрової днини* [13 II, 526]; *Встидає сі так, як Ісайська кобила, коли віз переверне* [13 III, 175]; *Такий за-розумний, як Фишків кінь* [13 III, 41]; *Надійшли, як Лопотова війна* [13 II, 360]; *Такий писок, як відси ді Львова* [13 II, 532]; *Голо, жна Хребі горі* [13 I, 381].

„Виразну негативну оцінку виявляють компаративні фразеологізми, побудовані на несумісності об'єднаних понять” [12, 252]. Так, у досліджуваних нами прикладах маємо наочне підтвердження несумісності об'єднаних понять: *Розумний, як Соломонів патинок*; *Пропав, як Фатьові ходаки* [13 II, 602]; *Заробив, як Заблоцкий на милі* [13 II, 156]; *Потрібно го ту, як дідька в Ченстохові* [13 II, 580]; *Нема слободи, як на Україні* [13 III, 117]; *Ліпший жид, як жидівський Іванко* [13 II, 111]; *Такий писок, як відси ді Львова* [13 II, 523]; *Ти такий розумний, як Михась дурний* [13 III, 41].

„Власні назви прислів'їв, приказок і загадок доносять до нас не лише одне ім'я у його одиничності, але і глибоке розуміння імені народом. Значення власних назв надзвичайно динамічне, і мало не у кожному контексті вони набувають нових відтінків, оскільки у мові існує нескінченно більша кількість понять, ніж слів. Звідси – гнучкість власних назв, здатність служити образом” [6, 131]. „Таким чином, зміна понять власних назв у часі – об'єктивний закон розвитку мови загалом” [6, 186]. Українські народні прислів'я та приказки засвідчують образи Дніпра, Дунаю, Полтави, Криму, Довбуша, Кармалюка та ін. Так, наприклад, *Бачив Крим, Рим, мідні труби та чортові зуби*; *Загинув без слави недалеко від Полтави*; *Подарунки за Дніпром без штанів ходять*; *В нашій короваю вода з Дунаю*; *Дужий, як Довбуш*; *Кармалюк – бідному брат рідний*.

Отже, власна назва у структурі українських народних прислів'їв та приказок – цікаве та самобутнє явище, що віддзеркалює ментальність та традиції української нації. У пареміях кіль-

кісно переважають антропоніми, що виокремлює їх з-поміж топонімів. Досліджуваний матеріал фіксує понад 80% римованих прикладів прислів'їв та приказок, що допомагає утримати автентизм та консервативність малого паремійного жанру. Діалектна основа паремій ідентифікує українські народні прислів'я та приказки з Україною. Деонімізація пропрій приводить до розширення значення прислів'я чи приказки загалом. Трансформоване значення пареміологічних одиниць робить їх багатозначними та поліфункціональними. Однак, варто зазначити, що у сучасних умовах глобалізаційних процесів відбувається нівелювання багатьох цінностей, що сповідували східні слов'яни та втрачається зв'язок поколінь, що не використовують цінні надбання фольклорного жанру, де глибоко та влучно зафіксовано багатовікову життєву мудрість. Отже, специфіка жанру, наявність власних назв, деонімізація, що пронизує, як правило, усі народні прислів'я та приказки, зумовлюють самотність українського народу з-поміж інших східнослов'янських народів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багмут А. Українські народні прислів'я та приказки / Багмут А. Й., Багмут Й. А., Бобкова В. – Київ, 1963. – 791 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: ВТФ „Перун”, 2004. – 1440 с.
3. Колесник Н. Загальна характеристика ономастикону закарпатської народної казки / Колесник Н. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Мовознавство. – Тернопіль: ТНПУ, 2004. – 2 (12) – С. 121 – 137.
4. Колесник Н. С. Особові імена в українських народних обрядових піснях: автореф. на здобуття наук. ступеня кандидата філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. С. Колесник.– Тернопіль, 1998.– 22 с.
5. Колесник Н. Фольклорна ономастика на зламі тисячоліть // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – Випуск XXIX-XXXI. – Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського нац. ун-ту, 2011. – 482 с.
6. Кондратьева Т. Н. Собственные имена в пословицах, поговорках и загадках русского народа / Татьяна Николаевна Кондратьева // Вопросы грамматики и лексикологии русского языка. Изд. Казан. универ., 1964. – С. 98-187.

7. Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська усна народна творчість: Підручник. – 4-те вид., стер. – К.: Знання-Прес, 2006. – 591 с.
8. Лукаш Г. П. Український конотонімікон: структура і чинники формування: автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня доктора філологічних наук: спец. 10.02.01 „Українська мова”/ Г. П. Лукаш. – Київ, 2011. – 36 с.
9. Номис М. Українські прислів'я, приказки і таке інше / Матвій Номис. – К.: Либідь, 1993. – 766 с.
10. Пазяк М. М. Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми / Упоряд. М. М. Пазяк. – К.: Наук. думка, 1991. – 440 с.
11. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови. Ч. II. Функціонування власних назв: монографія / М. М. Торчинський. – Хмельницький: ХНУ, 2009. – 374 с.
12. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови: Навч. посібн./В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К.: Знання, 2007. – 494 с.
13. Франко І. Я. Галицько-руські народні приповідки / Іван Якович Франко. – Львів, 1901-1909. – Т.1-3.

Nataliya Khoma. Ukrainian proverbs and sayings with proper names in their structure

The article deals with proper names in Ukrainian proverbs and sayings. The role of onym is determined, as well as the thematic groups are singled out.

Key words: comparative, connotation, identification, mentality, proverbs and sayings, proper names.

Стаття надійшла до редакції 22.04.2012 р.